

аспірант кафедри української мови
і літератури
Національного університету
«Острозька академія»

НОМО VIATOR ЯК ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ СУЧАСНОЇ ПОЕЗІЇ

Постановка проблеми. Введення концепту “homo viator” в художню палітру літератури є досить давнім та дискусійним, а його тлумачення репрезентує багатозначність смислів. Ще з часів грецької цивілізації людина мобільна (подорожній, мандрівник, палігрим, блукач) стала одним із провідних героїв світового письменства. В епоху бароко найпоширенішою метафорою літератури стало змалювання життя людини як мандрів [7, с. 23]. Французький письменник та екзистенційний філософ Г. Марсель вбачав у людині вічного мандрівника, що постійно шукає шлях до духовної досконалості, а саме поняття *Homo viator* трактував як втілення людської сутності. Світ для героя-мандрівника постає відкритим, а отриманий у життєвих подорожах онтологічний досвід дозволяє йому стати дослідником безкінечної драми людини і людства взагалі [11].

Як вказує О. Калинюшко, модернізм та постмодернізм запропонували «активне культивування мотиву мандрів», а творчість його представників дозволяє осмислити «вплив світоглядних та естетичних цінностей обидвох епох на формування образу мандрівника» [8, с. 400]. Варто наголосити, що науково-технічна революція зумовила тотальні метаморфози у сфері можливостей людини, а відтак важливою прикметою стилю життя сучасника стало постійне пересування у просторі, що, у свою чергу, вплинуло на різке зростання сегменту літературного осмислення мандрівного досвіду. Водночас урізноманітнюється спектр художнього образу героя жанру «travelogів», роль якого стає дедалі вагомішою в ліриці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Образ героя-мандрівника здавна приваблював літературознавців, які традиційно спираються на фундаментальні праці зачинателів travelogічних досліджень – Е. Блоха, З. Баумана, Д. Кліффорда, К. Каплана, Л. Гумільова, Ю. Лотмана, Б. Успенського та інших. До них долучились українські літературознавці, зокрема плідний внесок у вивчення розмаїття героїв-мандрівників стали студії Р. Магдиш, О. Калинюшко, Г. Покидько, В. Шацького та інших. Важливим етапом геопоетичних досліджень в Україні стала праця М. Шульгун «Сучасна література подорожей: метажанр, типологія, імагологічний аспект», у якій авторка наголошує, що «на певних етапах розвитку культури саме мандри були тими «поворотними» творами, які сигналізували про зародження нових тенденцій у літературі» [16, с. 2].

У руслі вивчення travelogів поступово виокремлюється феномен мандрівника. Досить авторитетною є класифікація героїв-подорожніх Е. Расела та К. Каплана, які поділяють туристів на «номадів» і «палігримів», де перший уособлює модель подорожі без мети, а другий стає осучасненим «паломником», але не із сакральними цілями, а швидше із споживацькими. Англійський професор З. Бауман у статті «Від паломника до туриста» окреслює такі різновиди образу сучасного подорожнього як фланер, волоцюга, гравець, а також стверджує, що нині «життя перетворюється в одну суцільну туристичну ескападу, коли туристичний стиль поведінки перетворюється в спосіб життя, а схильність до подорожей переростає в характер, стає все менш і менш ясно, яке з відвідуваних місць є домом» [1, с. 11].

Не зважаючи на активну актуалізацію зазначеної тематики, варто зауважити, що образ homo viator досліджують переважно у прозових творах, а поезія мандрів ще очікує прискіпливої уваги літературознавців. **Мета нашого дослідження** – проаналізувати розмаїття ліричного героя-мандрівника в сучасній українській поезії, охарактеризувати особливості образу homo viator в художньому світі поетів У. Галич, В. Дикобраз, С. Жадана, К. Калитко, М. Кіяновської, Г. Крук, В. Махна, І. Цілик та інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Образ мандрівника є питомим для нової української літератури, яка почалась зі знаменитої «Енеїди» І. Котляревського, герої якої вирушив у небезпечну подорож з метою знайти «нову вітчизну». У віршах Т. Шевченка, М. Костомарова, С. Руданського переважно фокусується увага на тяжкій долі мандрівних козаків та закріпачених селян, які змушені були покидати батьківщину, як-от:

Ой ішов козак, ой ішов бурлак
На той бік Самари
Опинивсь козак, опинивсь бурлак
У чистім роздоллі,
Та й вздихнув же він, та й заплакав він
Об тяжкої долі! [9, с. 101].

На зламі XIX – XX ст. значно помітнішим стає естетичний компонент подорожніх вражень у ліриці, який засвідчив модерну інтерпретацію мандрівної тематики, що найпереконливіше репрезентує творчість Лесі Українки. Як зазначає С. Кочерга, навіть «у самохарактеристиці поетеси нерідко подорожні атрибути є визначальними, як-от: «princesse lontaine», «мандрівна жидівка», «паутинка мандрівна-летюча» тощо [10, с. 110]. Наскрізно просякнуті мандрівними враженнями поетичні цикли Лесі Українки «Подорож до моря», «Кримські спогади», «Весна в Єгипті», «З подорожньої книги».

Українська лірика 20–50-х рр. репрезентує драму українських письменників, які ставали ув'язненими тоталітарної системи, приречені на подорожі виключно в межах СРСР. Європа з її магнетичною культурною аурою постає у низці віршів переважно як недосяжна мрія, а безпосередні враження, отримані за кордоном, нерідко фальшувалися в кла-

совій оцінці заангажованого ліричного героя. Нові відтінки медитативного характеру до ліричних травелогів додали поети-емігранти, що попри радість пізнання світу, гостро відчували комплекс безgruntяства. Однак у цілому за цей період українська поезія збагатилась численними подорожніми ескізами та картинами, чимало з них належали перу М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, Є. Маланюка та інших.

Багатоманітністю образної палітри мандрів відзначається творчість сучасних поетів, які позбавлені свободи пересувань, що випали на долю представників радянської доби в українському письменстві. Разом з тим ліричні травелоги кінця XIX – початку XX ст. відрізняються оновленою самоідентифікацією ліричного героя, його імагологічною аксіологією. Мандрівні мотиви посідають вагоме місце у творчості сучасних поетів Ю. Андруховича, Н. Білоцерківець, О. Забужко, Ю. Іздрика, О. Ірванця, а також представників молодшого покоління – К. Калитко, Б. Матіяш, А. Любки, М. Савки, С. Татчина.

На думку А. Середи, «вірші та листи найчастіше народжуються з мандрів» [13, с. 5], що авторка підкреслила назвою своєю збірки – «Homo viator». Зближення лірики та епістолярію у подорожньому контексті є цілком правомірним, адже імпульсом до написання травелогу найчастіше служить non fiction, що набуває індивідуальної неповторності завдяки авторському голосу, характерних йому особливих ноток інтимності, сповідальності. В сучасній поезії цей голос може належати мандрівному філософові, митцеві, інтелектуалові-науковцю, втомленому обсерваторові, туристові-споживачу, найвному романтикові, спраглому нових вражень і проклятому на вічне бездом'я, але всі ці іпостасі лише доводять багатолітність ліричного героя, якого можна маркувати як homo viator.

Основні прикмети цього героя проявляються в таких площинах як гендерна відмінність, імагологічні пріоритети, туристичний досвід, психологічна окресленість, схильність до медитацій, естетика візуалізації тощо. Заслугують уваги спроби поетичного самоосмислення ліричних героїв, що усвідомлюють себе представниками доби *perpetuum mobile*. Наприклад, У. Галич так ідентифікує своє покоління: «Ми сумні аферисти ми діти семи доріг...» [2, с. 10]. Її збірка «Урбамістика» опосередковано вказує на рушійні мотиви руху та мандрування, зокрема homo viator у ній – бунтівник, який не бажає зупинитися в одному місці, не задовольняється віртуальними візіями екзотичних країн, а залишає «довгі сліди», прокладаючи шлях до ефемерної мети. У вірші «Пісня старого рибалки» ліричний герой – безумний втікач, який не боїться втратити себе посеред чужинців, а часом власне чужина дає йому можливість самовизначення:

А сумління пророка чисте, бо він – чужак,
Його змучені стопи провадить великий Джа [2, с. 20].

Натомість, у збірці І. Цілик «Глибина різкості» зображено туриста-спостерігача, романтика, урбаніста, який насолоджується ритмікою пульсуючого життя вулиць рідного міста:

Бий, барабан, бий, барабан.
місто пахне бургерами й лавандою
з мішка на розкладці вуличного торговця,
Мій Поділ пульсує [14, с. 39].

У будь-якому випадку, в різних кінцях світу герой здатен пізнати насолоду злиття з містом, радість відчуття «його тонкі вібрації» [14, с. 39]. І. Цілик демонструє тяжіння до будь-яких мандрівних мотивів, а її герой вбачає у русі насамперед свободу – це і ретроспективний образ мандрівного філософа Сковороди, що залишав «заплутані сліди» на рідній землі, і сучасника, що готова втекти «нелюдимою кіткою / терти ноги чужій невідомості», але врешті-решт повернутися «з почищенням поглядом / і брудними ногами дорожніми» [14, с. 98]. Отож досвід блукань наділяється елементами катарсису, запозиченими з мистецької практики.

В сучасній маскулінній поезії важливе місце посідає образ ліричного героя, що торує свій шлях як виклик неблаганної долі. У віршах С. Жадана переважає суворий homo viator, але він також може бути шукачем пригод, бездомним філософом. Тяжіння героя до дороги, сповненої випробувань, у С. Жадана, досягає агасферівських (Агасвер укр.) поневірянь проклятого блукальця. Особливий акцент автор робить на «бездомності», адже, як вказує О. Шаф, у його віршах «життєва сфера героя не локалізується в конкретному місці, а постійно переміщується разом з ним» [15, с. 92]. Поезії Жадана густо населені подорожніми – різного віку, різної статі і устремлень, як-от:

і сумні пасажирки юного віку,
невдомих занять і непевних звичок
рахували мости, збиваючись з ліку,
в теплих світлах і в'язаних рукавичках [5, с. 158].

Однак насамперед автор зосереджується на приреченості людини вічно шукати чогось невідомого, причому сама мета подорожі поступово втрачає сенс, але її потреба змушує покидати рідні домівки й рухатися далі, аби пізнати себе, адже невідомість та свобода володіють для неї позарациональним магнетизмом, а часом перетворюються на пастку руху без виходу. Локалізація тексту, звернення до різноманітних топосів міста, рідних і чужих країв, культ дороги – все це манить варіативністю вибору, але разом з тим цей вибір є ілюзією, яка не вгамовує внутрішню дисгармонію, жагу змін понад усе: всі їхні мандрівки в нікуди починались, як правило, з центральних вулиць. Дивитись на життя крізь вікна автостанцій, померти в дорозі, яка ніколи не закінчиться [6, с. 188].

Отже homo viator С. Жадана засвідчує, що для чоловіка мандри – це осягання єдності з землею, спосіб самопізнання і водночас безнадійної втечі від самого себе. Реальний світ, попри мерехтіння візій навколо, які нагадують кінострічку, герой бачить в трагічних тонах, інстинкт самозбереження жене його в далечінь, аби ухилитися від рутини повсякдення, втекти від звичного докільля. Сама дорога набуває для його ліричного героя значення коліски, що рано чи пізно перетвориться на смертне ложе.

Подорожні мотиви привертають увагу в творчості молодої поетеси В. Дикобраз. Авторка моделює наскрізний образ типового мандрівника сучасності, у якого «лише наплічники й вітер...» [3, б. с]. Образ траси і її влади над ліричним героєм особливо рельєфні у поезіях «Автоблюз», «За кадром», «3 листів автостопера», «Розподіл мап» та інших. У ліричних травелогах поетеси, сповнених захмеліlosti від кружляння землі, не випадковими є образи-символи, що асоціюються з мобільністю – від «бродячого пса» до біблійного Ноя. Характерно, що у фокусі віршів В. Дикобраз перебувають власне дорожні пункти. Такою, наприклад постає станція Здолбунів з притаманною для неї вокзальною метушню, яка «немов місячна пляма затемнення / перепиняє нам всі паломництва...» [3, б. с.]. Вокзали, станції – це місця, що стають невеликою і втомливою паузою без руху, але водночас вони цей рух по-материнському виношують, і кожна пересадка, кожне очікування – це ще і «чимало прекрасних розмов».

У збірках В. Дикобраз «Семантика наших прикрас» та «Необхідне підкреслити» лірична героїня мало чим відрізняється від *homo viator*, що окреслюється у маскулінних віршах. На перший погляд, вона здається легковажною, байдужою до напрямку руху шукачкою пригод, самоціль мандрівок для якої – втеча від перетворення на маленьку комаху у великому місті: «Адже чим частіше ми їдемо з Рівного / а їдемо часто / нас не встигають ловити / комунальники і орендатори...» [3, б. с.]. Однак за цією маскою-браватою проступає духовна суть мандрівок для героїні, яка не завульованою висловлена хіба що в епіграфі до поезії «В спину: «Аби отримати відповіді – вийди у подорож» [3, б. с.].

Важливим компонентом системи образів ліричного травелогу є архетип дому, початковий, а часом і кінцевий пункт призначення для мандрівника. За З. Бауманом, «дім – це місце, де можна скинути амуніцію і розпакуватися, де нічого нікому не потрібно доводити і ні перед ким захищатися, де все справедливо, безперечно і звично» [1, с. 10]. Образ дому має місце в ряді віршів С. Жадана, причому оселя майже завжди пов'язана у поета з фемінним світом, який манить і виштовхує знову і знову в дорогу. Приміром, у вірші «Навіть якби ти покинула ті місця» зображено жіночі екзистенційні сумніви та пошуки:

Навіть якби ти покинула ті місця
в яких народилась і де лишалась чекати
де формувались риси твого лица
і починались географічні карти... [5, с. 114].

Концептуальним є авторське змалювання портрету героїні, який нагадує мапу її подорожей, втеч «від власних слідів». Оригінально обіграно ескапічну залежність героїні, що проявляється в циклічності повернення і втеч. Маяк дому, який залишається перед очима душі або в глухих куточках пам'яті, завжди у ліриці мандрів вібрує любов'ю, втраченою або вигаданою.

У творчості сучасних поетес інколи спостерігаємо переступ відданості дому, відкидання якоря прив'язаності до певного локусу, майже фанатично-релігійне поклоніння свободі (В. Дикобраз). Однак все-таки панівним залишається ірреальний контакт з домівкою, нестерта ритмом дороги причетність до неї, що іноді перетворюється у фанатично-релігійне піднесення рідної оселі в аксіологічній шкалі мандрівниці. Закономірними у такому випадку постають міражі повернення на батьківський поріг, ретроспективні подорожі в часі заради воскресіння приватних спогадів, уявний фізичний контакт з малою батьківщиною, що, наприклад, яскраво репрезентує поезія Г. Крук «Ти, що надовго покинув цей берег». Загалом наявність покинутого дому в координатах власного «Я» може як надихати *homo viator* на долання всіх складнощів шляху, так і ставати тягарем, причиною самокартання і смутку, зумовлених усвідомленою чи напівусвідомленою покутою перед ним у далеких краях.

На зламі ХХ – ХХІ століття у поезії, як і в прозі та літературі нон-фікшн, з'явився широкий спектр травелогів, у яких увиразнено імагологічний чинник. Лірика сучасників відзначається інтенсифікацією використання назв численних міст, їхніх вулиць і площ, пам'яток архітектури, а серед дорожніх нотаток окреслюються постаті *інших*, їхні швидкоплинні портрети зі штрихами психологічної характеристики, що нагадують кінострічку. Чужина може вабити око, дарувати строкаті враження, але адаптуватися в ній повністю неможливо. Калейдоскопом топосів відзначається поезія В. Махна, який уже багато років живе в США. Мультикультурність для нього стала органічною, але у віршах він незмінно залишається людиною без дому. Багатоликий *homo viator* постає у багатьох віршах поета зі збірок «38 віршів про Нью-Йорк і дещо інше», «Парк культури та відпочинку імені Гертруди Стайн», «Єрусалимські вірші», «Паперовий міст». У чужому просторі ліричний герой Махна переважно дивиться на довкілля очима стороннього, хоча іноді намагається маскуватися під місцевого, отримує задоволення від можливості вловити ритм іншого життя. Розрив з простором після нетривалого перебування в ньому може приносити для чужинця як схвильованість і зворушення («У Парижі»), так і байдужість, автоматизм у фіксації ознак території, не завойованої емотивністю («Люблін»), що залишається для чужинця «річчю у собі».

Варто підкреслити, що ліричний герой В. Махна – це передусім людина культури, зі своїм історичним досвідом, здатна фіксувати найтонші нюанси внутрішнього життя в обрамленні реалій різних географічних точок світу. В одному зі своїх інтерв'ю поет розповідав: «Коли потрапляєш у простір Єрусалиму, особливо у Старому місті, коли ти йдеш, і тобі кажуть, що це Гетсиманський сад, а це могила пророка Захарія... Те, що ти протягом життя уявляв, в один момент конденсується в дуже малому просторі. І ти розумієш, що це невелике коло, у якому відбувалися всі ці події. І ти особисто зараз проходиш цей шлях за кілька годин. Це абсолютне дивне відчуття. Це не відчуття релігійної людини, але відчуття людини, яка читала Святе Письмо, уявляючи християнські, єврейські тексти, історію, легенди, міфи. Воно не може не впливати» [12].

Вплив культурного обшару помітний не лише на рівні жанрово-стильових особливостей віршів Махна, але й на динамічній характеристиці його ліричного героя. Однак маркери самоідентифікації поета, залишені у його віршах, засвідчують, що він позиціонує себе не лише людиною світу, подорожнім («пасажиром плацкарту»), «ніч-

ною совою»), але й носієм національної ідентичності, «інструментом», за допомогою якого у гайдегерівському сенсі «висловлюється» його Вітчизна.

Висновки. Отже homo viator у сучасній поезії – один з найбільш розповсюджених типів ліричного героя. У пострадянський період він втрачає скованість, що була нав'язана різними табу ідеологічної державної системи. Попри традиційну домінанту, в тревелогах героїв-чоловіків, нині цей літературний простір активно завойовують героїні-жінки. Мандрівник ХХІ століття у ліричному тексті репрезентує особистість, яка вбачає у безкінечних блуканнях можливість знайти свою екзистенцію. Він може бути туристом-обсерватором, безхатченком, волоцюгою, емігрантом, але в будь-якому випадку зафіксовані враження подорожного тяжіють більшою або меншою мірою до медитативності. У віршах сучасників образ мандрівника відзначається такими рисами, як допитливість, відкритість до імагологічних вражень, готовність до збагачення культурного досвіду. Разом з тим homo viator в сучасній українській ліриці зберігає свою національну ідентичність та опосередковано виражає її у візіях чужого простору.

Література:

1. Бауман З. От паломника к туристу. Социологический журнал. 1995. Т. 4. С. 133–154.
2. Галич У. Урбамістика. Львів, 2017. 176 с.
3. Дикобраз В. Семантика наших прикрас. Тернопіль, 2015. 96 с.
4. Дикобраз В. Необхідне підкреслити. Київ, 2016. 144 с.
5. Жадан С. Господь симпатизує аутсайдерам. Харків, 2015. 512 с.
6. Жадан С. Динамо Харків. Вибрані вірші. Київ, 2014. 240 с.
7. Заярна І. Духовне мандрівництво в російській поезії постмодернізму як модифікація однієї з універсальї культури бароко. Слово і Час. 2002. № 6. С. 22–26.
8. Калинюшко О. НОМО FABER як НОМО VIATOR: модерна та постмодерна візії (на матеріалі лірики Лесі Українки та Оксани Забужко). Волинь філологічна: текст і контекст. 2016. № 22. С. 399–409.
9. Костомаров М. Твори: в 2 т. Т. 1. Київ, 1990. 784 с.
10. Кочерга С. Архітектурні знаки в культурософських текстах Лесі Українки. Донецький вісник НТШ. 2009. Т. 27. С. 109–122.
11. Марсель Г. Homo viator. Київ, 1999. 320 с.
12. Махно В. Єрусалимські вірші. Інтерв'ю. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/zustrichi/yerusalymski-virshinova-poetychna-zbirka-vasylya-mahna> (дата звернення: 15.03.2018).
13. Серета А. НОМО VIATOR. Листи і вірші. Івано-Франківськ, 1998. 56 с.
14. Цілик І. Глибина різкості. Чернівці, 2016. 112 с.
15. Шаф О. Мотив мандрів у творчості Сергія Жадана в контексті «Маскулінної безпритульності». Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту). 2012. Вип. 14. С. 91–98.
16. Шульгун М. Сучасна література подорожей: метажанр, типологія, імагологічний аспект. Київ, 2016. 416 с.

Анотація

С. МАРЧУК. НОМО VIATOR ЯК ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ СУЧАСНОЇ ПОЕЗІЇ

У статті досліджено особливості ліричного героя-андрівника в сучасній українській поезії. Простежено його відмінність від традиційного образу подорожного, що сформувався в українських літературних тревелогах. Визначено основні типи поетичного homo viator, його психологічні ознаки. Підкреслено відкритість героя-андрівника до нових імагологічних вражень та вказано на специфіку його національної самоідентифікації.

Ключові слова: герой-андрівник, імагологія, авторефлексія, медитативність, екзистенція.

Анотация

С. МАРЧУК. НОМО VIATOR КАК ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ

В статье исследованы особенности лирического героя-путешественника в современной украинской поэзии. Прослежено его отличие от традиционного образа путника, сформировавшегося в украинских литературных тревелогах. Определены основные типы поэтического homo viator, его психологические признаки. Подчеркнута открытость героя-путешественника к новым имагологическим впечатлениям и указана специфика его национальной самоидентификации.

Ключевые слова: герой-путешественник, имагология, авторефлексия, медитативность, экзистенция.

Summary

S. MARCHUK. HOMO VIATOR AS A LYRIC HERO OF MODERN POETRY

The features of the lyrical hero-traveler in modern Ukrainian poetry are investigated in the article. His distinction from the traditional image of the traveler, formed in Ukrainian literary travels, is traced. The basic types of poetic homo viator and its psychological features are determined as well. The character's open mindedness to the new imago logical impressions is emphasized and the specificity of his national identity is indicated.

Key words: wandering-hero, imago logy, autoreflexion, meditative, existential.